

УДК 94(477)"18":338.48

О. Л. Іванюк
Д. В. Ремінна

ЄВРОПЕЙСЬКІ КУРОРТИ У ХІХ СТОЛІТТІ: ВІЗІЇ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано подорожні нотатки, щоденники, спогади, листування низки мандрівників з Наддніпрянської України, які у ХІХ ст., упродовж певного часу здійснювали подорожі до різних країн Європи, з метою покращення стану здоров'я і відпочинку. У процесі дослідження, задля реконструкції туристичних практик і встановлення переліку європейських курортів, які були популярними серед українців, використано такі наукові методи: внутрішньої критики, історико-генетичний, історико-порівняльний, культурологічний, описовий, теоретичного узагальнення. У процесі наукової розвідки встановлено, що ХІХ ст. стало періодом активізації подорожей до Європи представників дворянської й мистецької еліти Наддніпрянської України. Для лікування й відпочинку, вони обирали переважно німецькі й чеські бальнеологічні й бельгійські і французькі кліматичні курорти. Найбільш популярними були Бад-Емс, Баден-Баден, Бад Кіссінген, Карлсбад, Марієнбад, Ніцца, Остенде. Своє перебування поза межами батьківщини мандрівники з Наддніпрянської України детально описували у тревелогах, щоденниках і спогадах. Ці джерела особового походження, дають уявлення про природні умови і клімат різних регіонів Європи; туристичні маршрути і архітектурні пам'ятки; фіксують принципи функціонування бальнеологічних і кліматичних лікувальних закладів; частково описують медичні практики; визначають місце курортів у соціокультурному просторі.

Ключові слова: подорож, європейські курорти, Наддніпрянська Україна, тревелоги, дворянська еліта, ХІХ ст.

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43

Упродовж століть, залишалися незмінними фактори, які спонукали людину мандрувати за межі звичного місця проживання, або до інших країн – це жага нових досвіду і вражень, пізнання себе, пошуки роботи або виконання службових обов'язків, навчання, відпочинок, розваги.

Важливою причиною залишити кордони держави, з другої половини ХVІІІ ст., стало, також піклування про власне здоров'я. Завдяки зусиллям англійського дослідника Річарда Рассела, який захоплювався вивченням властивостей морської води, з'явилася мода на лікувальне купання. У 1753 р. він заснував курорт у Брайтоні (південне узбережжя Англії, графство Східний Суссекс), який швидко набув популярності серед місцевої аристократії. Згодом, захоплення морським купанням, як засобом для покращення самопочуття, поширилося й на інші європейські країни. Значна частина прибережних міст, які мали зручне розташування й м'який клімат, стали не лише центрами лікування, але й відпочинку. Зокрема, у першій половині ХІХ ст. популярності набули французькі курортні міста Ніцца, Віші, Біарріц, бельгійське Остенде, та ін.

У цей час поширилася мода й на бальнеологічні курорти, де води з мінеральних джерел, використовували як для ванн, так і для питного лікування. Найбільш відомими

стали Баден-Баден (німецька земля Баден-Вюртемберг), Вісбаден (Гессен), Емс (Рейнланд), Карлсбад (Богемія), Бад Кіссінген (Баварія), Марієнбад (Богемія), Франценсбад (Богемія) тощо. Сприяли популяризації подорожей «на води»: розвиток європейської медицини, формування мережі лікувальних закладів, поява залізниць і винахід пароплава (мандрівка стала швидшою і більш комфортною), і зрозуміло оповіді і спогади відомих співвітчизників, які уже оцінили переваги такого відпочинку.

Проблема розвитку європейських курортів і подорожей мандрівників з Російської імперії звернула на себе увагу дослідників, ще на початку ХХ ст. У 1914 р. вийшла друком праця В.В. Сівкова, яка розглядала питання подорожей за кордон у ХVІІІ ст. відомих і заможних росіян. Робота була своєрідним збірником спогадів, записок і листів Б. Шереметьєва, М. Голіцина, Б. Куракіна, Ф. Ростопчина, та інших, де автори розповідали про своє перебування поза межами імперії (Сивков, 1914). На початку ХХІ ст. проблема набула актуальності в українських наукових колах. Дослідники зацікавилися тревелогами дворянської еліти Наддніпрянської України. Низка документальних монографій, які розглядають подорожі за кордон, у тому числі й віддвідування європейських курортів, родиною Галаганів і її оточенням були опубліковані М. Будзар і Є. Ковальовим (Колесник, ред., 2019).

Окремим напрямком, стали дослідження історії й генези європейських курортів. Зокрема, періодизацію розвитку курортної справи у Європі подав український географ М. Рутинський (Рутинський, 2008). Зокрема, він виокремив кінець ХVІІІ – поч. ХІХ ст. як період становлення медичної курортології, профільної диференціації курортних центрів. Поряд з тим, дослідник визначив ХІХ ст. як період курортного «буму» (Рутинський, 2008, с.90).

У цей час з'явилася низка робіт і російських вчених С. Міллера (Миллер, 2008), С. Нечаєва (Нечаев, 2008), М. Батшева (Батшев, 2020), які розглядали подорожі російської політичної й культурної еліти до різних європейських країн. У свою чергу, російський науковець К.А. Мазін звернув увагу на відвідини курортів Західної Європи у ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. імперською аристократією. Ним було проаналізовано тогочасні туристичні практики й чинники які впливали на обрання того або іншого місця для відпочинку або лікування (Мазін, 2009). Проте, питання висвітлення розвитку європейських курортів у джерелах особового походження знайшло лише часткове відображення у наукових розвідках.

Мета дослідження – на основі аналізу подорожніх записів, щоденників, листування мандрівників з Наддніпрянщини, реконструювати туристичні практики, пов'язані з лікуванням і відпочинком у ХІХ ст., й встановити перелік популярних, у їхньому середовищі, європейських курортів.

У ХІХ ст., туристів з Наддніпрянської України, які прагнули покращити стан здоров'я, або відпочити і розважитись, приймали німецькі, чеські, швейцарські, італійські, французькі, англійські курорти. Яку країну обрати, і куди саме поїхати, кожен обирав сам, відповідно до призначення лікарів, бажання отримати певні враження, рекомендацій друзів.

Під час мандрівок, увагу подорожуючих, привертало: природа, побут і повсякдення, національне вбрання, архітектурні пам'ятки, мистецькі шедеври, тощо. Особливо дивувало їх, ставлення європейців до певних релігійних символів. У той час, як у Києві, Харкові, Одесі, звичним було зустріти селянина, купця і навіть пана, який, побачивши образ святого, знімав капелюха і починав молитися, у німецьких містах зображення святих розміщували на вивісках магазинів, які продавали спідниці, горщики, м'ясо, парфуми. На рекламних

стендах можна було побачити Святу Трійцю, вінчання Богоматері, Ісуса з Євангелієм, Святе сімейство...» (Жемчужников, 1971, с. 292). Комерціалізація релігійних символів стосувалася й Франції. У Парижі, подорожуючі могли відвідати магазини Святої Августина, роздивитися, розміщене на стіні будинку страхове посвідчення із зображенням Бога-батька або Різдва Христового, тощо (Жемчужников, 1971, с. 293).

У 30-40 х рр. XIX ст. європейські курорти відвідали М. Гоголь, Г. Галаган, М. Рігельман. У другій половині XIX ст. на лікування від'їздили О. Кістяківський, М. Костомаров, родина Лучицьких та багато інших наддніпрянців. Свої спостереження, вони нотували у подорожніх записках, щоденниках, листах, які є ґрунтовним джерелом з історії становлення і функціонування європейських курортів.

Найбільшим попитом, серед мандрівників з Наддніпрянщини, користувалися курорти Бад-Емс і Баден-Баден. Кліматичні умови Бад-Емсу були достатньо специфічними. Вони характеризувалися різкими добовими коливаннями температури й частими сезонними туманами, особливо навесні і восени. Проте, це був один з улюблених курортів російських царів, що спонукало мандрувати сюди як їх найближче оточення, так і російську аристократію, а також нащадків українських козацьких родів. Поступово Бад-Емс став привабливим місцем для лікування і відпочинку наукової й мистецької інтелігенції. Він гарантував спілкування, нові знайомства, обмін думками. Поряд з тим, курорт пропонував ще й великий вибір мінеральних вод. Їх застосування допомагало лікувати захворювання дихальних шляхів, шлунку, печінки, тощо.

У свою чергу, Баден-Баден був відомий термальними джерелами, температура води у яких сягала 67°C., розвинутою інфраструктурою, до складу якої входили: приміщення для відпочинку і розваг (збудоване у 1824 р.), з розкішними їдальнями, концертними і бальними залами; галерея, прикрашена фресками, які ілюстрували сюжети шварцвальдських легенд; сади, алеї і навіть казино (Мазин, 2009, с. 17).

Із задоволенням, мандрівники з Наддніпрянщини, відвідували й Вісбаден. Окрім мінеральних вод, курорт пропонував чудові види на долини річок Рейн і Майн, екскурсії до мисливського замку герцога Нассау, тощо.

Не поступався, зазначеним курортам, і Марієнбад. Його, українська поміщиця Катерина Галаган побачила таким: «... не місто, проте й не село, увесь із гарних кам'яних будинків, у глибокій долині, яка оточена високими з усіх боків горами. Розташування його так високо у порівнянні з Карлсбадом – на 5 милях і 800 футів вище, і на 1950 ф[утів] над поверхнею мор[я], від цього підвищеного положення у Марієнбаді надзвичайно холодно і волого, опівдні лише можна прогулюватися без манто. Тут шість джерел, одне з них із залізними частками, проте його мало використовують. Води призначаються і ванни, так само як і у Марієнбаді [тут у тексті помилка аторки листів, малося на увазі – Карлсбаді], – велика зала і сад для тих хто користується» (Колесник, ред., 2019, с. 218).

Ще більш позитивне враження справив на неї курорт у Бад Кіссінгені. Мандрівниця нотувала: «Кіссінген – у долині, оточеній горами, на річці Сале чи Зале, тут так називається... Води облаштовані дуже добре: будівля чудова, галереї довгі, зала дуже добра – усе нове, і з новим смаком розписано, сад при водах достатньо великий, усе краще облаштовано ніж у Марієнбаді... Джерела тутешні для внутрішнього вживання: «Maxbrunnen», «Theresienbrunnen», «Rakoczy», «Pandur», «Solensprudel», établissement de petit-lait (заклад для лікування сироваткою). Ванни також максбрунські, «Пандур», «Рагоці», «Золенспрудель» [з] морською водою...». (Колесник, ред. 2019, с. 222).

У свою чергу, бельгійський курорт Остенде, надавав відвідувачам можливості морського купання. Він мав зручний, пологий берег, чудовий пляж і гарантував вишукане спілкування. Тих хто шукав відпочинку і розваг, місто приваблювало щорічним перебуванням тут бельгійської королівської родини.

Не менш популярними, були й курорти Італії, яка мала найбільшу кількість термальних джерел у Європі. У XIX ст., для подорожуючих, актуальною стала відома фраза: «Всі дороги ведуть до Риму». Італійські термальні курорти мали чудовий клімат і пропонували мандрівникам захоплюючі пейзажі, що у свою чергу сприяло відновленню не лише фізичного здоров'я, але й психологічної рівноваги. Серед них, джерела поблизу Пізи й Сієни, які, під час своєї подорожі Італією, ще у 1766 р. відвідував український гетьман К. Розумовський (Колесник, ред., 2019, с. 2). Увагу аристократії привертала й Сан-Ремо, Сальсомаджоре-Терме, та інші курортні міста Італії.

Поряд з тим, славилися й курорти Франції. Одним з найулюбленіших місць для лікування й відпочинку було місто Ніцца. Микола Гоголь, про свої враження від нього, писав: «Ніцца – рай, сонце як масло лягає на усе, мухи у величезній кількості і повітря літнє. Спокій досконалий;... Вітрів і не дме інших, окрім південного, іншим немає куди просунути носа, тому що гори стали підковою. А вже чим одарить його сонце – так цього і розповісти не можна! За дві години до заходу воно починає творити дива, перетворюючи гори то у ті, то у інші кольори. Проте девовижніше за усе робить воно речі з ближніми горами, тобто зеленими. Ці зелені гори робляться червоними. І до сьогодні не було жодного поганого дня...» (Гоголь, 1952, с. 238-239).

Попитом, серед туристів, користувалося й узбережжя Лігурійського моря, від Касі до італійського кордону, що прийнято називати Рів'єрою. Софія Русова зазначала: «Між військовим портом Тулоном і торгівельною пристанню Марселем, гори помалу видходять від моря і поміж горами та морем тягнеться чудова долина, так звана Рів'єра, аж до самої Генуї, італійського міста... Тому то сюди і приїждять хворі на груди з усього світу і здоровішають тут на гарячому південному сонці, на здоровому морському повітрі» (Русова та Вовк, 1905, с.11).

Свої послуги, для мандрівників з Наддніпрянщини, пропонували й менш відомі, серед української еліти, курорти. Зокрема, Микола Костомаров згадував: «... я поїхав для морського купання у Дьеп. Це невелике містечко живе майже виключно тими хто купається, тому більшість будинків круглий рік стоять порожні і віддаються лише на час купального сезону, що триває якийсь місяць і ще трохи. Купання у морі тут добре, проте кам'янисте дно і сильний прибій часто зупиняють купання, про що повідомляють зняттям прапора» (Костомаров, 1989, с. 510).

Призначення медиками, лікування «солоними водами», приводили мандрівників з Наддніпрянської України й до берегів Англії. Одним з центрів надання таких послуг, стало містечко Торкі, на півдні країни, у графстві Девон. Його обирали у зв'язку із м'яким кліматом і чудовими гористими й морськими краєвидами. Місцеві жителі називали Торкі – «англійською Італією». (Колесник, ред., 2019, с.395). Іншим центром лікувального туризму стало місто Сент-Леонардс у Східному Суссексі.

На курортах відпочивали як члени правлячих європейських родин, так і еліта російського суспільства. Серед відвідувачів, були, також, військові, високопосадовці, науковці і митці. У першій половині XIX ст., відпочинок «на водах», був доступний, переважно, для українських дворян і великих землевласників, оскільки як сама мандрівка, так і лікування, були дорогим задоволенням. Поряд з тим, щоб подолати існуючі

законодавчі обмеження, адміністративну тяганину, пов'язану з отриманням паспорта, і дозволу на виїзд за кордон, необхідно було мати впливових друзів і певні зв'язки серед чиновників.

Значна кількість знатних осіб, з усіх куточків Європи і Російської імперії, у зимовий сезон, обирали Ніцу. Уявлення про товариство, яке збиралося на курорті, подала, у своїх листах, Катерина Галаган. Вона зазначала що у Ніцці перебували: «Росіяни: княгиня Шаховська з донькою, Васильчикови, княгиня Долгорука із сімейством, княгиня Грузинська, та багато інших. Іноземці: велика герцогиня Баденська Стефанія з донькою, герцогиня Талейран, її донька, маркіза Комон, маркіза Тереза з донькою, принцеса Бірон, багато інших маркіз, графиня Коленкур. Англіїці: лорд Девоншир, лорд Іле з синами, які носять ім'я Ловтус, ... безліч інших знатних прізвищ англійців» (Колесник, ред., 2019, с.251). У свою чергу, російський чиновник, таємний радник, граф В. Сологуб згадував: «... Я поїхав за кордон, де жив цілий рік з Гоголем, спочатку у Баден-Бадені, потім у Ніцці» (Сологуб, 1887, с.189).

Проте, уже в другій половині XIX ст., відпочинок на європейських курортах став більш доступний для широких верств населення, що призвело до масового туризму. Зокрема, перебуваючи у липні 1879 р. у Карлсбаді, О. Кістяківський писав: «У сьогоднішньому номері «Карлсбадського листка» надруковані статистичні відомості про число відвідувачів Карлсбада. Число, це станом на сьогодні, дійшло до 15612 осіб, більше проти минулорічного числа відвідувачів на 1825 осіб. У Емсі число відвідувачів у цей час, також на 1000 осіб більше проти минулорічного: усіх там більш ніж 5500 осіб. Запитував господаря: «Наскільки багато жителів Карлсбаду?» Сказав: «10 тис. зазвичай, проте у літку, під час пиття вод, число це зростає до 20 тис.» (Кістяківський, 1994, с. 454). Власне, населення курортних міст, у сезон, дійсно чисельно збільшувалося, за рахунок відпочиваючих, прислуги, яка супроводжувала знатних осіб, обслуги ресторанів і кафе, більшість з яких у зимовий час були зачинені.

Ландшафти, кліматичні умови, побутовий комфорт, визнані, у галузі медицини, фахівці, вишукане товариство – все це створювало сприятливе психологічне тло для зміцнення здоров'я. Власне захоплення від курорту описав Олександр Кістяківський: «Післязавтра вранці я вирішив залишити Карлсбад. Незважаючи на те що під час мого перебування була, за невеликим виключенням, негода, Карлсбад у моїй душі закарбувався назавжди. Його чудові околиці, його дивні алеї, шляхи і доріжки для прогулянок, його соковита зелень, його різноманітні види, які є уривками з Швейцарії, назавжди мені будуть пам'ятні» (Кістяківський, 1994, с. 457).

Проте, споглядаючи природу, мандрівники з Наддніпрянщини, знаходили для себе й щось добре знайоме, що нагадувало батьківщину. Зокрема, український і російський живописець, друг Тараса Шевченка, й нащадок гетьмана Кирила Розумовського – Лев Жемчужников, який певний час жив в Україні і добре її знав її, у своїх мемуарах згадував як під час подорожі його вражала схожість місцевостей Богемії й Моравії, аж до Відня – з українськими землями (Жемчужников, 1971, с.287). Їдучи Австрійською імперією, він бачив ті ж хати з коморами, часом розфарбовані жовтою глиною й крейдою, ті ж степові журавлі-колодязі, стрижені солом'яні дахи, хрести на роздоріжжях й строкаті стовпи з назвою сіл і застав – все нагадувало йому Україну (Жемчужников, 1971, с. 287).

Курортне середовище було ще й своєрідним соціокультурним майданчиком, який не контролювався урядами країн, що дозволяло обмінюватися думками, обговорювати проблеми і гострі питання. Воно створювало умови щодо дотику і взаємопроникнення

різних культур. Частково це стало визначальним у переміщенні, до середини XIX ст., бурхливого курортного життя з Австрії й Бельгії до Франції. Основним фактором стала політика канцлера Клементя Меттерніха. За твердженням Л. Жемчужнікова, його діяльність була спрямована на встановлення системи всеосяжного поліцейського нагляду й шпигування, розпалювання національної ворожнечі між окремими народами імперії (Жемчужников, 1971, с.280). Міста були заповнені військами і часто можна було почути як гриміли ланцюги колодників, яких змушували прибирати вулиці (Колесник, ред., 2019, с.16). Австрійська інтелігенція пов'язувала такі дії влади з революційними настроями, зокрема подіями у Східній Галичині, де набирав обертів слов'янський рух спрямований на здобуття незалежності від імперії. Напружена атмосфера в країні, не сприяла бажанню подорожувати її теренами і відпочивти на місцевих курортах.

На середину XIX ст. аристократична молодь, почала надавати перевагу французьким курортам. Перебування у країні передбачало й обов'язкові відвідини Парижу, який, на той час, був одним із потужних європейських центрів мистецького життя. Сюди з'їжджалися художники з Англії, Бельгії, Німеччини й інших країн Європи. Поряд з тим, місто збуджувало частину заможних мандрівників дорожнечю і можливістю безглуздо витратити гроші

У пошуках свободи, натхнення, нових вражень, до Парижу, прибувала й значна кількість творчих людей з теренів Російської імперії. Лев Жемчужников згадував: «Все та скрізь було відкрито для всіх. Лувр, відвідувався в капелюхах, в пальті, в блузах, панував вічний натовп тільки й було видно палиці та парасольки» (Жемчужников, 1971, с.284). Тому, відвідувачі французьких курортів намагалися потрапити до столиці, щоб познайомитися й поспілкуватися з відомими й маловідомими митцями, й поринути у ту не типову, для повсякдення Наддніпрянщини, атмосферу.

Середовище інтелектуалів породжувало й гарячі суперечки щодо політичних проблем. Тут обговорювалися питання реформування політичного устрою Російської імперії, а інколи й повалення монархії. Наслідком дискусій і обміну думок, часом ставала поява нових живописних творів. Так, Лев Жемчужников згадував що, якось увечері, М. Бейдеманом було створено ескіз «Дзвони», які голосили на всю Європу, пробуджуючи Росію від її апатії й агресії (Жемчужников, 1971, с. 257).

Знайти житло на курортах було достатньо складно, бо окрім тих, хто дійсно потребував лікування, сюди прибувала й значна кількість відпочиваючих, які шукали розваг, нових знайомств, спілкування з високопоставленими європейцями. Зокрема, на цю проблему, звернув увагу М. Рігельман: «Нарешті я у Франценсбаді ...Я зрадів тиші, запахів села; хотів знайти будиночок з видом на поле – натомість знайшов квартиру у середмісті; думав знайти сільську простоту звичок, невігядливу товариськуність, проте зустрів містян, з їх примхами» (Рігельман, 1871, с. 36).

Часом, відвідувачам, щоб гарантовано знайти помешкання, доводилося бронювати його наперед, тобто домовлятися з господарями на наступний рік. Так О. Кістяківський писав: «З господарем я спілкувався стосовно мого плану на наступний рік. Я думаю обов'язково приїхати у наступному році, якщо буду живий, до Карлсбаду для пиття води. ... Я сказав господарю, що планую на наступний рік приїхати на менш ніж на два місяці, оселитися у його будинкові і під час пиття вод брати у нього уроки німецької мови» (Кістяківський, 1994, с. 454).

Приватні помешкання, які винаймалися для тривалого проживання, часом були не лише кращі за готелі, але й значно дешевші. Перебуваючи на курорті у Торкі, родина

Галаганів винайняла будинок. Його докладно описала Катерина Галаган: «У нас кімнат з камінами: їдільня – внизу, поряд з нею – кімната, на другому – вітальня і моя спальня, у третьому – спальня Машеньки і Поля, Катенькіна маленька і дівоча велика, і на 4-му – Євдовкиму». Причому, родина сплачувала на тиждень 6 фунтів стерлінгів. До зазначеної суми входили оренда й освітлення. Опалення і роботу кухарки сплачували господарі. Мандрівниця зазначала, що якщо порівнювати з цінами у Санкт-Петербурзі або Москві, то це достатньо не дорого (Колесник, ред., 2019, с. 399).

У тревелогах Галаганів зустрічаємо й опис помешкання, яке було винайнято ними у Бад Кіссінгені: «Вчора увечері переїхали ми з готелю La Russie у винайнятий нам дім доктора Вельша. Чудова квартира, будинок з новим червоним дахом, як і більшість тут. Ми займаємо 4 вигідні, дуже добре умебльовані кімнати, п'яту для нашої людини у верхньому поверсі. Наша квартира – у бельетажі з балконом. Будинок – за мостом, поряд з будинком – сад, від нас ходити на води не далеко... Ми платимо за тиждень 30 гульденів, що на наші гроші становить 68 або 69 руб.» (Колесник, ред., 2019, с. 221).

Знайшовши помешкання, відвідувач курорту, навіть маючи рекомендації від власного лікаря, обов'язково, за призначеннями звертався до місцевого фахівця, якого найчастіше обирав за рекомендаціями співвітчизників. Наприклад, М. Гоголь радив, російському поетові М. Язикову, гарного лікаря у Греффенберзі. Він писав: «я благословляю тебе прямо без усіляких роздумів їхати до Греффенбергу, хоча б для того просто, щоб побачити Прізниці. Прямо проти твоєї хвороби знайдеш ти засоби, нібито саме навмисно підготовлені. У листі Россеті не стільки вода вразила мене своїми діями дивовижними, скільки геній зцілюючого нею, перед яким ми повинні усі вклонитися... Проте головним є те, що Прізниці зростає і вдосконалюється дивовижно... Ванни, аплікації і прикладання мокрих до різних частин, холодні душі, біг горами у холодному одязі і нерухоме сидіння на місці із зануренню саме однією лише частиною, якою на його розуміння необхідно. Словом, водою, каже Россеті, він володіє як м'ячиком. Він вважає навіть, що це ще краще, восени й зимою у нього справжнє лікування» (Гоголь, 1992, с. 192-194).

У свою чергу, Г. Галаган, перебуваючи у Остенде за порадою друзів, відвідав лікаря Янсена. Лише, після огляду, йому було призначено морські ванни (Колесник, ред., 2019, с.56). За словами лікаря, план лікування залежав від першої спроби і реакції організму. Тому радив о 8-9 годині ранку йти купатися, потім снідати, а потім знову прийти на огляд. Купання становило 5 хвилин. Після цього було наказано повертатися до міста. Григорій Галаган відзначив, що купалися одягнутими і чоловіки і жінки разом. У якості нагляду у чоловіків були моряки, а у жінок – рятувальниці. (Колесник, ред., 2019, с. 57). Лікування, зазвичай, тривало 5–6 тижнів.

Типовий розпорядок дня відпочиваючого у Остенде, і обов'язкові денні витрати описав Григорій Галаган. Він зазначав: «Ранком купання, кожен раз коштує 75 центимів, потім сніданок, 60 центимів, потім іду гуляти, потім читаю і о 2 години йду обідати, обід коштує 2 франка 25 центимів, потім іду гуляти, потім пишу або читаю, і потім іду на греблю під час заходу сонця, а після вечеряю, це коштує по різному, проте не більше ніж 1 франк» (Колесник, ред., 2019, с.59).

Ще більше деталізував свої курортні витрати, у Карсбаді, у 1879 р. О. Кістяківський (Кістяківський, 1994, с.636-641). Зокрема, тижнева оплата за помешкання становила 25 гульденів 23 крейцери. За той самий період у касу за воду, музику й обід було сплачено 13 гульденів 32 крейцери. Мандрівник, також, навів й інші курортні ціни, зокрема на сувеніри,

які купував на згадку. Так, «Опис Карлсбаду» – коштував 1 гульден, медаль на честь «Відриття Карлсбада» – 25 крейцерів, «Види Карлсбада» – 1 гульден (Кістяківський, 1994, с.637).

Частина мандрівників надавала перевагу гірським курортам Швейцарії. Це були ті люди, хто вже спробував лікування водами й купання, й ці процедури не допомогли, або ж ті кого хвороба застала під час відпочинку або ділової подорожі. Наприклад, у 1879 р., під час поїздки Європою, у відомого українського історика І. Лучицького, виникли проблеми з легенями. Його дружина Марія згадувала: «Віденські лікарі, приписали І.В. поїхати до Давосу. Щобвилікуватися від кашлю... У санаторії нам виділили велику кімнату з двома ліжками, умивальником і двома відрами холодної води... Після огляду лікар наголосив на певних проблемах з легенями і дозволив пів години гуляти по першій терасі, де повітря було теплим, що корисно для легенів. Лікар не радив ходити в гори, проте ми піднялися до снігів» (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.309).

Атмосфера цього курорту, за словами М. Лучицької була настільки гнітючою, що родина витримала там лише два тижні, дочекавшись доки чоловікові стане краще, вони поїхали. Це пояснювалося тим, що подібні гірські курорти були останньою надією для багатьох хворих. Доки Лучицькі перебували у Давосі на їх очах помирали люди і часом їх ховали прямо на території міста (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.309.).

Проте, після відвідин курорту, хвороба цілком не залишила І. Лучицького. Згодом, він був змушений знову звернутися до лікарів. Цього разу, за порадою О. Герцена, родина відвідала Лозанну. Там, рекомендовані лікарі наполягли на подорожі до спеціального готелю поблизу Невшателя і лікуванні упродовж 5–6 тижнів повітрям Женевського озера. Лучицькі розмістилися у швейцарському шале. Кімната у якій вони жили була обставлена дерев'яним меблями не фарбованими меблями і вражала чистотою. Біля готелю розташовувалися чисельні спортивні майданчики для крокета, футболу, тощо. До процесу лікування входили екскурсії до кордону Франції і милування видами на Рону». (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.330).

Життя на значній частині курортів було доволі нудним. Григорій Галаган, перебуваючи у Остенде, писав : «Уявіть собі регулярне місто, оточене валом і збудоване на болоті. Навколо нього не лише немає пагорба, а навіть немає жодного деревця; лише видно на безкінечній рівнині круглі вітряки і високі труби фабрик і заводів... Від моря місто відокремлене високою і довгою греблею, тому з міста не видно моря, а з моря видно лише дві дзвіниці, і більше нічого» (Колесник, ред., 2019, с.56). У свою чергу, Микола Рігеман зазначав: «5 тижнів животіння у Франценсбаді. Розмови про погану їжу, погані сигари...» (Ригельман, 1871, с.37).

Майже єдиною розвагою відпочиваючих були прогулянки бульварами, парками, набережними або околицями міст. Про те як проводив вільний час, О. Кістяківський писав: «Люди з якими я найчастіше зустрічався, були брати Лебединцеви... Йшла щоденна розмова. Часто разом пили каву, інколи обідали й гуляли... Часто зустрічався і говорив з Неверовим. Відвідав його двічі – і він мене теж. Вранці вклонявся киянам і перекидався з ними кількома словами. Кілька разів був у отця Лебедева й у Апраксина, псаломщика. Ось сухий перелік течії мого карлсбадського життя» (Кістяківський, 1994, с.458).

Часом, «нудний відпочинок», відсутність розваг і наявність вільного часу, стимулювали творчість і самовдосконалення туристів. Зокрема, Олександр Кістяківський писав: «Не можна говорити, що я розумово ледачкував у Карлсбаді. Я написав 50 листів, у тому числі листів 25 чужим. Я написав рецензію на твір Загоровського про незаконно

народжених. Прочитав уважно твір Слонімського «Умственное расстройство, его значение в праве гражданском и уголовном». Написав на нього рецензію. ... Проаналізував, також, твір Розенгейма «Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого»... Почав вивчати «Allgemeine Ethnographie» Фрідріха Мюллера й «Les peuples de la France» de Boisjolin...» (Кістяківський, 1994, с.458).

Для частини відвідувачів, перебування на корорті, було можливістю усамітнитися. Особливо прагнули побути наодинці, ті хто дійсно погано почувався, і бажав серйозного лікування. Поряд з тим, частина відвідувачів намагалися перепочити від набридливих людей із світського товариства, з якими доводилося спілкуватися на батьківщині.

Зокрема, Григорій Галаган писав: «Незважаючи на те, що моє усамітнення порушилося, я усеж тікаю, скільки можу від будь якого товариства і скоріше знайомлюся з іноземцями ніж з росіянами, яких тут дуже багато, особливо князів московських, різного калібру (Колесник, ред., 2019, с.65-66). Так само, нових знайомств унікав і М. Гоголь. Він писав до фрейліни імператриці О. Смірної з Баден-Бадена: «Як на біду, я вже давно втомився від того, щоб насолоджуватися природою Мене не зупиняють тепер навіть зворушливі зустрічі між собою німецьких і всіляких інших родів ... Щоб відвести душу, я відвідую іноді Надію Миколаївну (мається на увазі Н. М. Шереметьєва). Тут лише у розмові з нею про старину знаходимо ми певне насолодження» (Гоголь, 1952, с.204).

Інколи, нові знайомства і спілкування з іноземцями, були не лише приємним, але й надзвичайно корисним. Микола Рігельман, перебуваючи у Франценсбаді зазначав: «Я познайомився, нажаль запізно, із цікавим й істинним чехом, доктором Гансгіргом з Лейтмериця. Виявилось, що він знає кількох наших професорів і молодих людей, які тут бували. Бодянський вчився у нього німецької». (Рігельман, 1871, с.39). Окрім того, чеський науковець вчив М. Рігельмана своєї мови й вів слов'янофільські бесіди.

Проте, ставлення до туристів з Російської імперії, у пересічних європейців, переважно, не відзначалося особливою доброзичливістю. Олександр Кістяківський зазначав, що побутує загальна думка про те що: «російський народ позбавлений свободи, що він у політичному рабстві, що російські чиновники погані і продажні. У розмовах іноземців відчутні пирзирство й жаль до нас. Думка про нас не висока. І дивно: ми самі про себе не високої думки» (Кістяківський, 1994, с.450).

За наявності доброї компанії, друзів, родичів, старих або нових знайомих, у вільний від лікування час, можна було розважитися екскурсіями до сусідніх міст. Зокрема, Г. Галаган разом з професором Московського університету Ф. Чижовим з Остенде мандрували до Брюгге – міста з середньовічним духом і готичними будинками і соборами. Оглядали в основному культові споруди. Вони, також, відвідали Гент – величезний торговельно-промисловий центр, де оглянули собор S. Bavon, університет, картинну галерею (Колесник, ред., 2019, с.74).

Так само, відпочиваючих приваблював Брюссель, де грала знаменита французька театральна актриса, Еліза Рашель. Григорій Галаган у своїх листах до матері згадував один із таких виступів. Перша п'єса була: трагедія «Полієвк» в п'яти діях французького драматурга П'єра Корнеля. Після цього акту була представлена комедія, де відзначився паризький актор П'єр Левасор. Після комедії, була трагедія «Марія Стюарт». По закінченню пані Рашель кидали букети на сцену та голосно кричали «Браво!» (Колесник, ред., 2019, с.69).

У свою чергу, Микола Рігельман згадував про відвідини курорту Лібенштейн у Тюрінгії, й екскурсію, під час якої, його увагу привернув напис на скелі біля млина: «1808. Marianne Narischkine, a voulu se faire ici hermite, à cause de l'hermitage» (Маріанна Нарішкіна хотіла тут усамітнитися у скиті) (Рігельман, 1871, с.37). Запам'яталася йому й прогулянка до Егера, де він спостерігав за «святом Вінцентія», під час якого відбувалася урочиста хода й містом носили череп святого (Рігельман, 1871, с.38).

Туристи які відпочивали на німецьких курортах, у пошуках прекрасного, обов'язково відвідували Дюссельдорф, який був у першій половині XIX ст. одним з найважливіших осередків художньої культури. Популярним, на той час, також, був і Франкфурт. Місто пропонувало більш широке коло розваг, зокрема, й кінні перегони, а також, чисельні пантомімічні шоу (Колесник, ред., 2019, с.26).

Дехто випробовував власну вдачу у гральних закладах Ахена або Вісбадена. Завсідниками гральних закладів найчастіше були російські військові і дворяни, польська шляхта, рідше нащадки українських козацьких родів. Тут програвали один одному не лише родинні скарби і маєтності, але й часом частину державної казни.

Ще однією з розваг був пошук перлів на березі річці Майн. Григорій Галаган згадував, що вони з компаньйоном спостерігали як дівчатка з різних країн бігали наввипередки й збирали річкові раковини з несформованими перлінками. Всі ці перлини надсилались до короля (Колесник, ред., 2019, с.219).

Ті, хто прагнув більшою мірою розваг, ніж лікування, і віддавав перевагу відпочинку у зимовий час, обирав французькі курорти, зокрема й Ніццу. Про своє перебування у місті Катерина Галаган писала: «Свята у Ніці були безупинні – вечори, бали, всі вбирались надзвичайно. Тут були і кіссінгенські знайомі – сімейство Каудвель. Губернатор тутешній, граф Деместер, грав велику роль у місті, оскільки йому відпускалось від скарбниці 20 тисяч франків для свят, також відбувались бали: громадські бали, костюмовані, але без масок від імені серкля» (Колесник, ред., 2019, с.251).

Інколи, розваги, неочікувано знаходилися самі. Під час перебування у Бад Кіссінгені родина Галаганів випадково потрапила на королівське свято. Катерина Галаган писала: «Як завтра королівське якесь свято, то на водах усім роздали афішки – запрошення на бал, концерт і обід. Усе це від міста безкоштовно, у залі, яка на водах. Сьогодні увечері сад на водах буде ілюміновано, уже приготування зроблені. Після вод, о 9-тій годині, розпочалася пальба з гармат, які поставили на високій горі... Сад весь освітили: кожне дерево, огорожу, будівлю і будинки навпроти, квітники ж і кущі – кольоровими фонарями. На стіні будинку навпроти головної алеї повісили портрет короля, який прикрасили гірляндами з дубового листя, а посередині – вінок із квітів. Час був добрий, публіка прогулювалася садом і галереями, музика грала у саду, залу було відчинено й освітлено, усе було надзвичайно добре, і публіка була задоволена» (Колесник, ред., 2019, с.223-224).

Таким чином, для мандрівників з Наддніпрянської України, XIX ст. стало періодом їх активного знайомства з життям європейських курортів. Для лікування й відпочинку, вони обирали переважно німецькі й чеські бальнеологічні й бельгійські і французькі кліматичні курорти. Найбільш популярними були Бад-Емс, Баден-Баден, Бад Кіссінген, Карлсбад, Марієнбад, Ніцца, Остенде. Курортні міста пропонували мандрівникам комфорт, фізичне й духовне оздоровлення, нові знайомства і зв'язки. Дотик до європейської культури, заглиблення у традиції різних народів, міжетнічні комунікації сприяли трансформаційним процесам, які відбувались із свідомістю українців, що у сою чергу призводили до часткової

руйнації імперських ідеологем і міфологем і спроб об'єктивної оцінки російської дійсності. Своє перебування на курортах мандрівники з Наддніпрянської України детально описують у тревелогах і спогадах. Ці джерела особового походження, дають уявлення про природні умови і клімат різних регіонів Європи; туристичні маршрути і архітектурні пам'ятки; фіксують принципи функціонування бальнеологічних і кліматичних лікувальних закладів; частково описують медичні практики; визначають місце курортів у соціокультурному просторі.

Бібліографічний список

- Батшев, М.В., 2020. Русские путешественники в Германии последней четверти XVIII – первой половины XIX вв.: необходимые формальности и особенности поездки. *ЛОКУС: люди, общество, культуры, смыслы*, 1, с.15-32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32
- Гоголь, Н.В., 1952. *Полное собрание сочинений*. Москва: Изд-во АН СССР, Т. 12: Письма. 1842-1845.
- Жемчужников, Л.М., 1971. *Мои воспоминания из прошлого*. Ленинград: Искусство.
- Кістяківський, О.Ф., 1994. *Щоденник: 1874–1885: У 2 т.* Київ: Наукова думка, Т. 1: 1874-1879.
- Колесник, І., ред., 2019. *«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галатанів*. Київ: StreamArLine.
- Костомаров, Н.И., 1989. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те.
- Мазин, К.А., 2009. Русский бомонд на европейских курортах. XVIII - первая половина XIX в. *Современные проблемы сервиса и туризма*, 3, с. 8-24.
- Миллер, С.О., 2008. *Эмс и дворяне России*. Москва: Автограф.
- Нечаев, С.Ю., 2008. *Русская Италия*. Москва: Вече.
- Новікова, О.О. та Сохань, П.С., ред., 2007. *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX - початок XX ст.)*. Київ.
- Ригельман, Н., 1871. *Три поездки за границу*. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К.
- Русова, С. та Вовк, Хв., 1905. *Серед виноградарів Південної Франції*. Санкт-Петербург: Типографія училища глухонемых.
- Рутинський, М., 2008. Історико-географічні тенденції та періодизація розвитку курортної справи. *Історія української географії*, 17, с.88-94.
- Сивков, В.В., 1914. *Путешествия русских людей за границу в XVIII в.* Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия.
- Сологуб, В.А., 1887. *Воспоминания графа Владимира Александровича Сологуба*. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина.

References

- Batshev, M.V., 2020. Russkiye puteshestvenniki v Germanii posledney chetverti XVIII – pervoy poloviny XIX vv.: neobkhodimyye formalnosti i osobennosti poyezdki [Russian travelers to Germany in the last quarter of the XVIII -the first half of the XIX centuries: The necessary formalities and features of travels]. *LOCUS: people, society, culture, meanings*, 1, pp.15-32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32 (in Russian).
- Gogol, N.V., 1952. *Polnoye sobraniye sochineniy* [Complete Works]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, Vol. 12: Letters. 1842-1845. (in Russian).

- Kistyakivsky, O.F., 1994. *Shchodennyk: 1874-1885. [Diary: 1874-1885]*. In 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1: 1874-1879. (In Ukrainian).
- Kolesnyk, I., ed. 2019. «*My vyikhaly z Sokyryntsi...»: trevelohy rodyny Galaganiv [«We left Sokyryntsi...»: travelogues of the Galagan family]*. Kyiv: StreamArLine. (In Ukrainian).
- Kostomarov, N.I., 1989. *Istoricheskiye proizvedeniya. Avtobiografiya. [Historical works. Autobiography]*. Kyiv: Izd-vo pri Kiyev. gos. un-te. (in Russian).
- Mazin, K.A., 2009. Russkiy bomond na evropeyskikh kurortakh. XVIII - pervaya polovina XIX v. [Russian beau monde in European resorts. XVIII - first half of the XIX century]. *Service and tourism: current challenges*, 3, pp. 8-24. (in Russian).
- Miller, S.O., 2008. *Ems i dvoryane Rossii. [Ems and the nobles of Russia]*. Moscow: Avtograf. (in Russian).
- Nechaev, S.Yu., 2008. *Russkaya Italiya [Russian Italy]*. Moscow: Veche. (in Russian).
- Novikova, O.O. and Sokhan, P.S., ed. 2007. *Ukrainoznavchi studii ta memuary Ivana i Marii Luchytskykh (kinets XIX - pochatok XX st.). [Ukrainian Studies and Memoirs of Ivan and Maria Luchytsky (end of the XIX - beginning of the XX century)]*. Kyiv
- Rigelman, N., 1871. *Tri poyezdki za granitsu [Three trips abroad]*. Moscow: Tip. A.I. Mamontova i K. (in Russian).
- Rusova, S. and Vovk, H.v., 1905. *Sered vinogradariv Pivdennoy Frantsii [Among the winegrowers of southern France]*. Saint Petersburg: Tipografiya uchilishcha glukhonemykh. (In Ukrainian).
- Rutynskiy, M., 2008. Istoryko-geohrafichni tendentsii ta periodyzatsiia rozvytku kurortnoi spravy [Historical and geographical trends and periodization of the development of the resort business]. *Istoriia ukrainskoi heohrafii*, 17, pp.88-94. (In Ukrainian).
- Sivkov, V.V., 1914. *Puteshestviya russkikh lyudey za granitsu v XVIII v. [Travels of Russian people abroad in the 18th century]*. Saint Petersburg: Tipo-lit. Energiya. (in Russian).
- Sologub, V.A., 1887. *Vospominaniya grafa Vladimira Aleksandrovicha Sologuba. [Memoirs of Count Vladimir Alexandrovich Sologub]*. Saint Petersburg: Izdaniye A.S. Suvorina. (in Russian).
- Zhemchuzhnikov, L.M., 1971. *Moi vospominaniya iz proshlogo [My memories from the past]*. Leningrad: Isskustvo. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 07.10.2022 р.

O. Ivaniuk
D. Reminna

EUROPEAN RESORTS IN THE XIX CENTURY: VISIONS OF TRAVELERS FROM DNIEPER UKRAINE

The article analyzes travel notes, diaries, memoirs, correspondence of a number of travelers from Dnieper Ukraine, who in the XIX century, were traveling to different European countries for treatment and recreation. In the 30's and 40's of the XIX century European resorts were visited by M. Gogol, G. Galagan, M. Rigelman. In the second half of the XIX century O. Kistyakivsky, M. Kostomarov, the Luchytsky family and others went for treatment. In the process of research, in order to reconstruct tourist practices and establish a list of European resorts that were popular with Ukrainians, the following scientific methods were used: internal criticism, historical-genetic,

historical-comparative, culturological, descriptive, theoretical generalization. In the process of scientific research it was established that the XIX century became a period of intensification of trips to Europe by representatives of the aristocratic and artistic elite of Dnieper Ukraine. For treatment and rest, they chose mainly German, Czech balneological, Belgian and French climatic resorts. The most popular were Bad Ems, Baden-Baden, Bad Kissingen, Carlsbad, Marienbad, Nice, Ostend. Visiting resorts took place both in summer and in winter. Travelers from Dnieper Ukraine described their stay outside their homeland in detail in travelogues, diaries and memoirs. These sources of personal origin give an idea of the natural conditions and climate of different regions of Europe, tourist routes and architectural monuments; fix the principles of functioning of balneological and climatic medical institutions; partially describe medical practices; determine the place of resorts in the socio-cultural space.

Key words: *travel, European resorts, Dnieper Ukraine, travelogues, noble elite, XIX century.*